

Mirjana Cupek Hamill

Državni arhiv u Zagrebu
Opatička 29
Zagreb

ARHIVISTIKA I USMENA POVIJEST

UDK 930.253:808.5
930.25:801
06.054:398

Stručni članak

Autorica u tekstu pokušava objasniti značenje pojma usmena povijest, naznačiti mjesto i vrijednost izvora usmene povijesti u suvremenim povijesnim, kulturnim i društvenim istraživanjima, kao i teorijske i praktične probleme njihova kreiranja, prikupljanja, arhiviranja i korištenja.

Ključne riječi: *usmena povijest, usmeni izvori, arhivi usmene povijesti*

U suvremenoj se svjetskoj arhivističkoj literaturi sve češće susrećemo s člancima koji se na teorijskoj i praktičnoj razini bave odnosom arhivistike i izvora usmene povijesti (*oral history*) te problemima njihova kreiranja, prikupljanja, čuvanja, obrađivanja i indeksiranja.¹ Također, količina informacija² koju nam o zbirka usmene povijesti i institucijama, društvima ili pojedincima koji ih čuvaju pruža world wide web čini se, sa stajališta usamljenog surfera, nesavladivom i svjedoči o masovnosti i širokoj rasprostranjenosti upotrebe usmene metode u suvremenim

1 Jedan od mogućih popisa temeljne literature dostupan je u članku Jean-Pierr Wallota i Normanda Fortierea "Archival science and oral sources", objavljenog u: Robert Perks, Alistair Thomson (ur.), "The Oral History Reader", London, New York 1997.

2 Na upit "oral history archives", pretraživač weba "google" je pronašao više od 400.000, a "yahoo" 362.000 site-a.

društvenim i humanističkim znanostima. Njome se tako u istraživanjima prošlosti jednako koriste timovi stručnjaka i specijalista pri znanstvenim institutima, sveučilištima ili arhivima, kao i volonteri, članovi lokalnih povijesnih, profesionalnih, sportskih, vjerskih i umjetničkih društava, učenici i studenti.

Pojam usmene povijesti (*oral history* i sinonimi *life history*, *self report*, *personal narrative*, *life story*, *oral biography*, *memoir*, *testament*) obuhvaća plan-sko, pripremljeno i osmišljeno ispitivanje pojedinaca o nekome događaju, situaciji ili vremenu u kojima su oni aktivno sudjelovali ili im svjedočili te bilježenje (snimanje) izrečenih uspomena na audio- ili videovrpu.

Tako zabilježene, "nepisane priče", prepoznate su kao važan izvor za povijesnu rekonstrukciju događaja, pokreta, društvenih struktura i procesa, izvor koji nam otkriva i osvjetljava njihove skrivene, nigdje zabilježene aspekte i tako nadopunjuje informacije koje smo o njima dobili iz drugih izvora.

Iako se vrijednost usmenih izvora ne može osporiti niti za događajnu (političku) povijest,³ "glasovi prošlosti" su posebno iskoristivi za područja koja su donekadavno u tradicionalnoj historiografiji ostajala izvan žarišta interesa – u istraživanjima povijesti žena, marginalnih socijalnih grupa (iseljenika, azilanata, zatvorenika), obitelji, svakodnevnog privatnog i profesionalnog života i načina na koji se on odvijao među pripadnicima različitih društvenih slojeva i u različitim životnim razdobljima.

Upotreba usmenih izvora u povijesnoj znanosti ima dugu tradiciju. Na samome početku, cijela je povijest bila usmena i u opisu prošlih događaja stariji su se povjesničari oslanjali isključivo na iskaze očevidaca. S razvojem kritičke historiografije i s pojavom drugih vrsta izvora, usmena svjedočanstva sve više gube na cijeni, da bi ih pozitivistička historiografija 19. stoljeća potpuno odbacila kao vjerodostojne izvore. Njihov ponovni uzlet te masovno nastajanje i upotreba padaju u 1940-e i 1950-e godine⁴ i potaknuti su nesumnjivo tragedijom II. svjetskog rata i potrebom da se priče sudionika zabilježe za potomstvo. Prvi organizirani projekt u toku kojeg je obavljeno intervjuiranje većeg broja ispitanika, američkih društveno eksponiranih bijelaca, jest onaj izvršen na Columbia University u New Yorku 1948. godine. I dok je u Americi bilježenje priča najuglednijih predstavnika muškog bjelačkog stanovništva karakteriziralo rani stadij razvoja usmene povijesti (prvo djelo s temama

³ O metodološkim problemima – kritici usmenih izvora kao specifičnih izvora, o mjeri njihove pouzdanosti i načinu njihove iskoristivosti u rekonstrukciji povijesnih zbivanja, vidjeti u: Alessandro Portelli "What makes oral history different"; Ronald J. Grele "Movement without aim: methodological and theoretical problems in oral history", u: *The oral history reader* i tamo citiranoj literaturi.

⁴ Više informacija o modernom pokretu usmene povijesti može se pronaći u poglavlju "Critical development" u: "The oral history reader" i u članku P. Thompsona "The voice of the past: Oral history", objavljenom u istome zborniku.

iz života Crnaca, "Autobiography of Malcom X" Alexa Haleya objavljeno je 1965), u Engleskoj su npr. pioniri usmene povijesti bili više zainteresirani za bilježenje iskustava pripadnika nižih, radničkih društvenih slojeva. U tom smislu klasično djelo "Ask the Fellows who cut the Hay" G.E. Evansa, objavljeno je u Londonu 1956. godine.

Godine 1960-e i 1970-e donijele su pravu poplavu projekata usmene povijesti koji su uključivali sve veći krug ispitanika i sve raznolikija područja interesa. Danas je usmena povijest masovna pojava u većini zemalja i provodi se na federalnim, državnim i lokalnim razinama, kroz institucionalna i neinstitucionalna tijela, a njezini su promotori, uz nacionalna i regionalna udruženja, okupljeni i u "Međunarodnom udruženju za usmenu povijest" (IOHA) koje od 1996. djeluje kao forum za usmene povjesničare iz svih dijelova svijeta, s ciljem poticanja suradnje i komunikacije među njima. Udruženje izdaje časopis "Words and silences" a na njegovu su site-u (www.ioha.fgv.br/) dostupne informacije o konferencijama udruženja, knjigama usmene povijesti, vijestima iz arhiva i site-ovima ključnih nacionalnih udruženja za usmenu povijest i arhiva sa zbirka usmenih izvora.

Arhivistika i usmeni izvori – teorijski i praktični problemi

Uzlet usmene povijesti i masovno kreiranje novih izvora otvorilo je pred suvremenom arhivistikom teorijske i praktične probleme o potrebi i načinu njihovog sakupljanja, čuvanja i obrađivanja u svrhu dostupnosti budućim generacijama istraživača.

Nakon što je prvobitna dilema o potrebi preuzimanja zbirki usmene povijesti u archive⁵ riješena u korist njihovih akvizicija,⁶ težište se arhivističke debate prenijelo na konkretne probleme oko preuzimanja i primjene temeljnih arhivističkih načela i principa na usmene izvore, dakle na njihovo opisivanje, indeksiranje, zaštitu i pravne probleme oko vlasništva i reproduciranja.

5 Dilema je dijelom uzrokovana tvrnim karakteristikama nosača na kojima su novi izvori zabilježeni (audiovizualne vrpce), a dijelom i samom naravi zabilježene informacije. Usmeni izvori nisu, za razliku od dokumenata u klasičnom smislu, spontano kreirani i akumulirani u nekoj instituciji u normalnom tijeku njezine aktivnosti da bi svjedočili o akcijama i transakcijama među uključenim stranama, nego su reminiscencija na neki događaj, akciju ili odnos koji se dogodio mnogo prije. U tome smislu, veza između njih i činjenica o kojima govore mnogo je manje sigurna nego u slučaju službenih dokumenata a njihova je vjerodostojnost "na milost i nemilost sjećanja" (J. P. Wallot i N. Fortier, cit. članak, str. 366-367).

6 Zbirke usmene povijesti nalaze se u specijaliziranim arhivima (*sound archives*), odjelima (*oral history departments*), pri klasičnim arhivima, bibliotekama, institutima i muzejima. Kao medij međunarodne suradnje zvučnih i audiovizualnih arhiva danas djeluje IASA, "International Association of Sound and Audiovisual Archives" koja podupire izmjenu informacija na polju akvizicije, dokumentacije i metapodataka, dostupnosti, prava vlasništva, čuvanja, zaštite, istraživanja i publiciranja zvučnog i audiovizuelnog gradiva. IASA ima više od 400 članova iz 60-ak zemalja i član je CCAA – Coordinating Council of Audiovisual Archives Associations. (www.iasa-web.org).

Preuzimanje i pohranjivanje

Prilikom preuzimanja usmenih izvora u arhiv potrebno je ponajprije obratiti pažnju na pravni aspekt akcije: da li je prijenos proveden u suglasnosti s osobama koje su uključene u nastanak izvora tj. ispitanika i ispitivača te uz potrebne ugovore. Također, važno je ustanoviti da li su vrpce preuzete s pratećom dokumentacijom i eventualnim transkriptom ili bez njega, što će uvelike determinirati opseg budućeg arhivističkog posla u procesu njihove obrade.

Po preuzimanju u arhiv vrpce se smještaju u zatvorene kutije da bi bile zaštićene od vlage, visoke temperature i prašine, a prije nego što se na njima pojave prvi znakovi oštećenja i propadanja, presnimavaju se na najsuvremeniji i najkvalitetniji medij. Pri tome treba nastojati maksimalno sačuvati izvorni pripovjedačev glas, jer je on ono što čini temeljnu razliku između usmenog izvora i njegovog transkripta. Za preslušavanje, bilo u cilju transkribiranja ili istraživanja, koriste se uvijek duplikati a ne izvornici vrpce. Treba podsjetiti da je čuvanje i korištenje zvučnih, kao i vizualnih zapisa, poseban problem za arhive uzrokovan brzim tehnološkim promjenama i potrebom stalnih presnimavanja tih izvora na nove medije u njima pripadajućem formatu, dok je u isto vrijeme teško čuvati cjelokupnu opremu za njihovo reproduciranje.

Transkribiranje i opisivanje

Priroda usmenih izvora čini njihovu upotrebu teškom i dugotrajnom, pa se uz zvučne zapise intervjua najčešće rade njihovi transkripti koji značajno olakšavaju pristup izvoru i njegovo pretraživanje, posebno ako su načinjeni neposredno nakon razgovora i u suradnji s osobama koje su u razgovor bile uključene, tako da se izbjegnu moguća nerazumijevanja. Iako se transkript smatra nesavršenim prijevodom usmenog izvora koji ne pokazuje emocionalne aspekte pripovjedačeva govora, on jest pravi i istinski dokument koji se, osim za pretraživanje, može koristiti i za objavljivanje.⁷ Treba također imati na umu da je transkribiranje dugotrajan i zahtjevan posao i da je za transkripciju jednog sata snimljenog materijala potrebno i 10-ak sati preslušavanja i bilježenja.

Zvučne vrpce ili transkripti u arhivu se opisuju, indeksiraju i katalogiziraju kako bi se olakšala njihova upotreba i pretraživanje i to podjednako na razini izvora kao i čitavog fonda ili zbirke. Treba istaknuti da je odsustvo kvalitetnog opisa najčešće ono što najprije onemogućuje pristup usmenim izvorima kako na razini pojedini-

⁷ 1960-ih je godina snimanje intervjua bilo i zamišljeno kao prijelazna akcija zbog skupoće zvučnih vrpce koje su nakon transkribiranja brisane da bi se ponovno mogle upotrijebiti.

nog arhiva tako i na regionalnoj ili nacionalnoj razini. U tom smislu prvo sredstvo za determinaciju opsega usmenih izvora su nacionalni ili regionalni vodiči koji usmjeravaju istraživače prema onim institucijama čiji će sadržaji najprije zadovoljiti njihove istraživačke potrebe.

Temeljni elementi opisa pojedinog usmenog izvora, bilo da se radi o zvučnoj vrpci ili transkriptu, svakako su ime ispitivača i ispitanika i njihovi relevantni biografski podaci, datum i mjesto vođenja intervjua, izjave ispitivača o okolnostima u kojima je on obavljen te naziv projekta u okviru kojeg je realiziran. Opis zvučne vrpce uključuje informacije o njezinoj cjelovitosti, eventualnoj oštećenosti, postojanju kopija, mogućem mijenjanju u smislu izrezivanja pojedinih dijelova ili lijepljenja, dužini intervjua, brzini snimanja i postojanju pomagala za brzo pronalaženje ciljanih informacija na vrpcama.

Transkript je korisno opremiti podacima o osobi koja ga je načinila, pretipkala ili lektorirala, o njegovoj identičnosti sadržaju vrpce, o opsegu i razlogu odstupanja ako je do njega došlo, sadrži li on fotografije ili neku drugu, prateću dokumentaciju te da li je indeksiran, tj. postoje li za njega obavijesna pomagala.⁸

Osim akvizicije, čuvanja i obrade usmenih izvora, pred arhiv se postavljaju također i zakonska i etička pitanja o njihovom korištenju (zaštita privatnosti pripovjedača, privremena zabrana korištenja nekih podataka, zabrana objavljivanja), a posebno pitanja vlasništva – da li je vlasnik pripovjedač ili je to njegov sugovornik, institucija pod čijim se okriljem izvodi projekt ili arhiv u kojem su vrpce deponirane, a shodno tome i pitanje prava na objavljivanje tih izvora (publiciranje, radijsko ili televizijsko emitiranje usmenog izvora, proizvodnja CD-a i sl.).

Za izbjegavanje problema te vrste, potrebno je osigurati da prijenos vrpce u arhiv bude praćen nužnim autorizacijama i ugovorima.

Arhivi i kreiranje usmenih izvora

Osim o ovim pitanjima u arhivističkoj se teoriji vodi i rasprava o uključenosti samih arhivista u kreiranje usmenih izvora kojima bi oni upotpunili svoje fondove i zbirke informacijama o kontekstu⁹ u kojem je dokumentacija nastajala, a koje se ne

⁸ Podaci sa site-a "Oral history association" (USA), www.dicinson.edu/oha

⁹ Svjedoci smo pojave dokumentarne eksplozije i sve češće potrebe da se dokumentacija radikalno izlučuje i uništava prema kriterijima koje postavljaju arhivisti, a koji na taj način, zapravo, umjesto pasivnih sakupljača, postaju aktivni kreatori fondova. "Novi" arhivisti daju izvještaj o institucijama i društvima, njihovim akcijama i transakcijama i "umjesto da rukovode pretpostojećim dokumentarnim svijetom, oni grade dokumentarno naslijeđe u kojem je naglasak više na kontekstu u kojem je dokument nastao nego na samome dokumentu, na svjedočenju više nego na informaciji." J.P.Wallot i N.Fortier, cit. članak, str. 368-372.

mogu iščitati iz sačuvanoga gradiva. Za upravne arhive to bi značilo npr. intervjuiranje namještenika koji su bili zaposleni u upravnim institucijama čije se gradivo preuzima u arhiv, o organizacijskim ili reorganizacijskim problemima, o uvođenju novih pravila pri kreiranju i odlaganju spisa itd. Mišljenja o toj novoj mogućoj ulozi arhivista su podijeljena – protivnici arhivskih projekata usmene povijesti smatraju da oni, osim što od arhivista zahtijevaju nove ekspertize, dodatno opterećuju i uglavnom nedovoljno veliki proračun arhiva. Arhivisti umjesto toga mogu sugerirati i poticati druge institucije na poduzimanje određenih usmenih projekata kojima bi se upotpunilo necjelovito gradivo arhivskih fondova.

Zaključak

Arhivi usmenih povijesnih izvora djeluju danas kao samostalne specijalizirane institucije ili su dio drugih stručnih i znanstvenih institucija (muzeja, knjižnica, instituta, sveučilišta).¹⁰ Njihove se aktivnosti često ne iscrpljuju samo u sakupljanju i obrađivanju usmenoga gradiva nego i u njegovu objavljivanju (knjige, CD, dostupnost vrpce na Internetu pomoću audioplayer-a), promoviranju usmene povijesti u školama, organiziranju radionica za voditelje usmenih projekata, izdavanju brošura i letaka i vođenju vlastitih projekata stvaranja usmenih izvora.¹¹

S povećanjem popularnosti takvih izvora i s pojeftinjenjem opreme za njihovo kreiranje, povećavat će se i broj tih arhiva, pa možemo očekivati da će 21. stoljeće biti vrijeme njihove pune ekspanzije. Arhivisti se više ne mogu odvrćati i odbijati participaciju u tim trendovima, tim više što audiovizualna tehnologija postaje dominantan medij za prosljeđivanje i širenje informacija i znanja.

Što se Hrvatske tiče, vrijednost osobnih usmenih životnih priča još nije prepoznata u hrvatskim povjesničarskim krugovima što je rezultiralo odsustvom kako teorijskih radova o toj temi (usmena povijest bit će predmetom bavljenja tek II. kongresa hrvatskih povjesničara 2004. godine), tako i praktičnih projekata.¹² Sporadični

¹⁰ Za ilustraciju navedimo samo neke najveće: British Library National Sound Archive Oral History Collection, Department of Sound Records, Imperial War Museum, London, United States Holocaust Memorial Museum, National Library of Australia Oral History Collection, National Library of New Zealand Oral History Center, Oesterreichische Phonothek, Wien itd.

¹¹ Za ilustraciju djelokruga jednog novoustanovljenog arhiva usmene povijesti može se vidjeti npr. kratki opis poslovanja "East Midlands oral history archive", Engleska, na ovdje već citiranom "IOHA" site-u usmenog arhiva.

¹² Stvaranje države, rat, izbjeglice, prognanici, pogoršanje položaja nekih društvenih slojeva, tranzicija, različiti aspekti života u Hrvatskoj (školovanje, stanovanje, liječenje, zapošljavanje), samo su neke od tema i problema kojima će se baviti buduća hrvatska historiografija, a u kojima bi joj usmeni izvori bili od neprocjenjive koristi.

primjeri korištenja usmene metode,¹³ izuzevši etnografska i folkloristička istraživanja i radove ženskih grupa i inicijativa,¹⁴ samo potvrđuju taj zaključak. Stoga u odsustvu masovnijeg sustavnog institucionaliziranog ili neinstitucionaliziranog sakupljanja i kreiranja usmenih izvora i središnje nacionalne institucije koja bi ih čuvala, ni problemi njihova arhiviranja, zaštite i obrađivanja nisu u fokusu suvremene hrvatske arhivistike. No, za nadati se da će se situacija u tom smislu u dogledno vrijeme ipak promijeniti, pa utoliko i stručni članak s tom temom, iako preuranjen, ima smisla i opravdanja.

Summary

ARCHIVAL SCIENCE AND ORAL HISTORY

In the article the author tries to explain the idea of oral history – oral sources and the place and value they have for historical, cultural and social research in the contemporary world. Her interest is specifically the practical and theoretical questions that the creation and collection of oral sources places before archives and archival science. The specific nature of such sources (audio and/or audio-visual tapes on which testimonies are recorded) requires special procedures in every stage of their handling and processing from acquisition to description and access. In particular, in order to facilitate their access and use, they have to be transcribed. This requires a lot of archivists' time and effort. In addition, in regard to their preservation and due to rapid technological change, archives are forced into constant recopying of such documents in a common contemporary format, since it is hardly possible to maintain complete play-back and copying equipment for all obsolete media. Further, there are specific legal problems regarding their publishing (copyright), as the ownership of a piece of testimony can be claimed by several partners involved in its creation – inter-

¹³ Usmenu je metodu u svojim istraživanjima prigorskih i zagorskih obitelji između dva svjetska rata i položaju žena, mladih i starih te djece u tim obiteljima, koristila povjesničarka dr. Suzana Leček, "Kak' su stari rekli. Mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Zagorja između dva svjetska rata", *Etnološka tribina*, br. 22, 29/1999; "Nisu dali gospodaru z ruk – starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata", *Etnološka tribina* 23, 30/2000; "Dobila je kulike su roditelji davali – promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata", *Povijesni prilozi* 20/2001; "Djetinstvo" – seljačka obitelj u Hrvatskoj, metoda usmene povijesti (oral history)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1996.

¹⁴ Npr. "Fear, death and resistance" ed. Lada Čale Feldman, Ines Prica and Reana Senjković, Institut za etnologiju i folklorna istraživanja, Zagreb, 1993 ili "War, exile, everyday life: cultural perspectives", ed. by Renata Jambrešić Kirin & Maja Povrzanović, Institut za etnologiju i folklorna istraživanja Zagreb 1996, "Aktivistkinje – kako 'opismeniti' teoriju", grupa autorica, Centar za ženske studije, Zagreb 2000. Nabrojenim naslovima popis radova nastalih primjenom metode usmene povijesti nije iscrpljen.

viewer, interviewee, the institution for which the project was founded or, the archives in which the testimony is stored .

The number of archives in which oral history collections are stored (oral history archives or just oral history departments in "ordinary" archives, museums or libraries) is increasing and, due to the rapid development of the technical means included in the creation of oral sources, one can expect that the 21st century will be a era of further expansion. Hopefully, Croatian historians and archivists will also take their place in this expansion.

Key words: oral history, oral sources, oral history archives